

HENRYK ZIMONŃ SVD

WRÓŻBIARSKIE RYTUAŁY MAŁEGO POGRZEBU WTÓRNEGO U LUDU KONKOMBA Z PÓŁNOCNEJ GHANY

Życie i śmierć człowieka to szczególne przestrzenie w kulturowym dziedzictwie ludów Afryki Subsaharyjskiej. Troska o życie jako największą wartość przenika wszelkie działania Afrykanów i wszystko jest jej podporządkowane. Wszelkie postępowanie wymierzone w życie jest grzechem w znaczeniu społecznym i moralnym¹. Życie związane jest nierozdzielnie ze śmiercią – fenomenem uniwersalnym, który dotyczy każdego człowieka i każdej grupy społecznej. Konkombowie i inne ludy afrykańskie postrzegają śmierć jako kilkuletni proces. Niezastąpioną pomocą w znoszeniu negatywnych zjawisk krytycznego okresu związanego ze śmiercią są dla Afrykanów rytuały pogrzebowe. Od etnologa francuskiego Roberta Hertza (1882-1915) pochodzi termin „podwójny pogrzeb”, który u ludów niepiśmiennych obejmuje rytuały pochówkowe i rytuały pogrzebu wtórnego². Inny etnolog francuski Arnold van Gennep (1873-1957) zajął się rytuałami pogrzebowymi jako jedną z kategorii rytuałów przejścia, które łączą się ze zmianą statusu ontycznego oraz pozycji społecznej człowieka. W rytuałach przejścia wyróżnił trzy fazy: a) fazę sepa-

Prof. dr hab. HENRYK ZIMONŃ SVD – kierownik Katedry Historii i Etnologii Religii w Instytucie Teologii Fundamentalnej KUL; adres do korespondencji: ul. Jagiellońska 45, 20-950 Lublin 11, skr. p. 1110; tel. (081) 740-15-92; e-mail: zimonh@lublin.cc.

¹ A. V o r b i c h l e r. *Das Leben im Rhythmus von Tod und Wiedergeburt in der Vorstellung der schwarzafrikanischen Völker*. W: *Leben und Tod in den Religionen. Symbol und Wirklichkeit*. Hrsg. G. Stephenson. Darmstadt 1980 s. 329 n.

² R. H e r t z. *Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort*. „L'Année sociologique” 10:1905-1906 s. 48-137. Artykuł ten, opublikowany w 1907 roku w Paryżu, jest uważany za jedną z najbardziej oryginalnych analiz, dotyczących śmierci i rytuałów pogrzebowych, jakie ukazały się w XX wieku. Zob. Ph. P a l g i, H. A b r a m o v i t c h. *Death: A Cross-cultural Perspective*. „Annual Review of Anthropology” 13:1984 s. 388.

racji, w której jednostka jest wyłączona z normalnego życia i dotychczasowej roli społecznej; b) fazę marginalną, przejściową, która przygotowuje do przejścia do nowego stanu i w której dokonuje się ontyczna przemiana danej jednostki; c) fazę powrotu, w której jednostka jest włączona indywidualnie i społecznie do nowego stanu i przejmuje nową rolę³.

Przedmiotem artykułu jest opis i analiza dwóch wróżbiarskich rytuałów małego pogrzebu wtórnego w wiosce Kukuln, sprawowanych w fazie przejściowej, a więc w okresie między rytuałami pochówkowymi a rytuałami pogrzebu wtórnego u ludu Konkomba z północnej Ghany. Podstawą źródłową są przede wszystkim wyniki etnoreligioznawczych badań terenowych, które przeprowadziłem wśród ludu Konkomba w rejonie Saboby od lipca 1984 do stycznia 1985 oraz od września 1990 do sierpnia 1991 roku. W rytuałach wróżbiarskich tzw. małego pogrzebu wtórnego uczestniczyłem w czterech wioskach (Kukuln, Kiteek, Nalongni, Dicheen) od listopada 1990 do czerwca 1991 roku. Konkombowie rozróżniają wielkie pogrzeby wtórne, które odbywają się w danej wiosce co 3-4 lata i trwają od pięciu do siedmiu dni. Związane z dużymi kosztami stanowią one ważne wydarzenie społeczne i religijne, w którym uczestniczą wszyscy mieszkańcy wioski oraz setki gości z innych miejscowości. W tych wielkich uroczystościach pogrzebowych wspomina się wszystkich zmarłych w danej wiosce od ostatniego wielkiego pogrzebu wtórnego (w języku konkomba *likpotoor*)⁴. W wypadkach tzw. złej śmierci odbywają się jednodniowe wróżbiarskie rytuały tzw. małego pogrzebu wtórnego po kilku miesiącach od pochówku, a więc w fazie przejściowej. Ograniczają się one wyłącznie do rytów dywinacyjnych i trwają jeden dzień. Uczestnikami tych rytuałów o charakterze lineażowym i rodowym są dwaj wróżbici oraz mniej lub bardziej liczni przedstawiciele starszyny i innych mieszkańców danej wioski.

Zła śmierć występuje wówczas, gdy człowiek umiera w nieodpowiednim czasie lub w sposób niezwykły, czyli niezgodny z obowiązującymi normami społecznymi. Ludy afrykańskie rozróżniają dobrych i złych zmarłych. Do tych ostatnich należą zarówno czarownicy, czarownice i przestępcy, a więc ludzie źli za życia i po śmierci, jak i ci, którzy umarli z powodu złej śmierci. Przykładami złej śmierci u Konkombów i innych ludów afrykańskich są: śmierć kobiety i niemowlęcia przed porodem lub w czasie porodu, zgon człowieka

³ A. van G e n n e p. *Les rites de passage. Étude systématique des rites*. Paris 1909 s. 4, 14, 27.

⁴ Zob. H. Z i m o Ń. *Pogrzeby wtórne u ludu Konkomba z północnej Ghany na przykładzie plemienia Biczabob*. „Roczniki Teologiczne” 54:2007 z. 9 s. 137-153.

w młodym wieku bez potomstwa, śmierć poza domem, przez utopienie, powieszenie, ukąszenie jadowitej żmii i porażenie piorunem, samobójstwo, śmierć będąca wynikiem wypadków i przemocy oraz każda inna śmierć, która odbiega od przyjętych norm społecznych⁵.

W położonej na wzgórzu wiosce Kukuln⁶ mieszkają członkowie rodu Kukulni z plemienia Bimonkopom. Ród dzieli się na trzy lineaże większe, których członkowie zamieszkują trzy wyraźnie rozdzielone części wioski: Paacham (Kukuln Górny), Kaasiini (Kukuln Środkowy), Taab (Kukuln Dolny). Lineaż Paacham składał się w 1991 roku z siedmiu zagród i dzielił się na dwa lineaże mniejsze: Salin i Tajo. Wspólnym przodkiem członków tego lineażu większego jest prawdopodobnie Tinuur. Lineaż Kaasiini liczył 15 zagród i dzielił się na dwa lineaże mniejsze: Joojado (przodek Jooja) i Nantodo (przodek Nanto). Lineaż Taab, którego mieszkańcy wywodzą się od przodka Sabak, liczył 17 zagród i dzielił się na trzy lineaże mniejsze: Tindatiibdo (przodek Walub), Kijogbang (przodek Mwapon)⁷, Sabakdo (przodek Sabak). Członków lineażu mniejszych w Kukuln obowiązuje egzogamia⁸, natomiast członkowie lineażu większych mogą wstępować w związki małżeńskie. Członkowie rodu Kukulni związani są specjalnymi więzami rytualnymi (*mantotiib*) z mieszkańcami sąsiednich wiosek Kutul i N-nalog, również należących do plemienia Bimonkopom.

I. RYTY WSTĘPNE

Rytuały wróżbiarskie rozpoczęły się 16 stycznia 1991 roku, o godz. 13.30, w Kaassini (Kukuln Środkowy) w lineażu mniejszym Joojado i dotyczyły

⁵ Zob. H. H u b e r. *Das Fortleben nach dem Tode im Glauben westsudanischer Völker*. Mödling bei Wien 1951 s. 114; P. S a r p o n g. *Some Sociological Reflections on Death*. „The Ghana Bulletin of Theology” 3:1970 nr 9 s. 5; L.-V. T h o m a s. *Antropologie de la mort*. Paris 1976 s. 192 n.; J. M i d d l e t o n. *Lugbara Death*. W: *Death and the Regeneration of Life*. Eds. M. Bloch, J. Parry. Cambridge 1982 s. 143 n.; J. J. P a w l i k. *Pochodzenie zła w afrykańskiej tradycji religijnej*. „Forum Teologiczne” 2:2001 s. 178 n.

⁶ Powszechnie używana nazwa tej wioski w języku dagbani – Kunkunzoli wyraźnie wskazuje na jej położenie na wzgórzu (*zoli* – wzgórze).

⁷ W 1984 roku lineaż mniejszy Kijogbang nie miał przedstawicieli w Kukuln, gdyż jego członkowie wcześniej wyemigrowali.

⁸ Egzogamia jest to nakaz zawierania małżeństw poza własną grupą lub poza zespołem ludzi spokrewnionych. Zob. S. S z y n k i e w i c z. *Egzogamia*. W: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Red. Z. Staszczak. Warszawa 1987 s. 70.

wypadku śmierci Mafimbi, córki starca i wróżbity Lango oraz bezimiennej dziewczynki. Mafimbi zmarła mając zaledwie 20 lat w sierpniu 1990 roku. Zmarła ona nagle tydzień po zamieszkaniu w zagrodzie męża Inganbii w wiosce Guani, położonej między Yendi a Bimbillą. Bezimienna dziewczynka była córką ojca Bindifrima i matki Ndodebu, którzy mieszkają w wiosce Bwane, usytuowanej między Yendi i Bimbillą. Niemowlę zmarło tuż po porodzie.

Rytuały dywinacyjne prowadziło dwóch wróżbitów⁹: Bingo i Kusim. Bingo pochodzi z wioski Nyangbal, zamieszkałej przez plemię Bigbem. Sprowadził go Nimo, posłaniec z Kukuln. Bingo pełnił funkcję głównego wróżbity, czyli mistrza (*ubwa*), a pomocnikiem mistrza był Kusim z lineażu mniejszego Nantoodo (*ubwateng*). Najpierw wróżbici znajdowali się na zewnątrz zagrody starca Lango, ojca Mafimbi. Towarzyszył im Nimo. Mistrz Bingo złożył obiatę z piwa na dwie laski wróżbiarskie, należące do obu wróżbitów, mówiąc:

Duchu Napaak¹⁰, duchu ziemi Joon¹¹, przyjmijcie ten napój i przekażcie go wszystkim duchom opiekuńczym z wioski Kukuln. Dziadku Kwabena¹², przekazałeś mi tę laskę wróżbiarską, wstań i przyjmij ten napój. Moja babcia Sibab i mój dziadku Dimaab¹³, przyjmijcie ten napój. Wszyscy przodkowie¹⁴, mężczyźni i kobiety, przyjmijcie ten napój. Pomóżcie nam w tej posłudze wróżbiarskiej, gdyż my sami nie możemy wyjaśnić tego wypadku śmierci.

⁹ Wróżbita (*ubwa*, lm. *bubwab*) odgrywa u ludu Konkomba i wielu innych ludów północnej Ghany ważne funkcje moralne i religijne. Często udziela konsultacji na temat przyszłości i faktów przeszłych, szczególnie w sytuacjach wątpliwych, zdarzeniach nadzwyczajnych i wypadkach losowych, jak np. w wypadku śmierci lub choroby. Podaje on przyczyny tych zdarzeń i określa komu i jakie należy składać ofiary pokutne, ekspijacyjne i błagalne. Zob. D. T a i t. *The Role of the Diviner in Konkomba Society*. „Man” 52:1952 s. 167 n.; t e n ż e. *Konkomba Sorcery*. „Journal of the Royal Anthropological Institute” 84:1954 s. 72, 74.

¹⁰ Napaak jest duchem opiekuńczym (*liwaal*, lm. *ngiwaal*) wioski Kukuln.

¹¹ Joon jest żeńskim duchem ziemi lineażu większego Taab. O luźnym powiązaniu tego lineażu z lineażami większymi Paacham i Kaasiini świadczy fakt posiadania przez członków tych dwóch lineażu własnej świątyni żeńskiego ducha ziemi Kpungdo w formie zagajnika znajdującego się w niedużym oddaleniu od zagród. Za męża żeńskiego ducha ziemi Kpungdo uważa się ducha Afoja ntingbanja. Istnienie dwóch sanktuarium ziemi na jednym terytorium rodowym jest sytuacją wyjątkową. W czasie moich badań wśród Konkombów fakt taki stwierdziłem jedynie w rodzie Kukultiib z plemienia Bimonkpom.

¹² Kwabena był bratem Dimaaba oraz dziadkiem Bingo i wróżbitą, który wprowadził go na urząd wróżbity.

¹³ Sibab była babcią Bingo, a Dimaab był jego dziadkiem.

¹⁴ Duchy przodków (*yajatiib*, lp. *yaja*) uważani są za ciągle obecnych i żywych członków społeczności, którzy biorą aktywny udział w życiu społeczności i wpływają na losy żyjących. Wspomina się w modlitwach przede wszystkim przodków własnego lineażu i rodu.

Następnie Lasim złożył obiatę z piwa na dwie laski wróżbiarskie, stwierdzając:

Duchu Napaak, wstań i przyjmij ten napój. Duchu Naanbuln¹⁵, wstań i przyjmij ten napój. Mój ojciec Monso¹⁶, wstań i przyjmij ten napój. Jeżeli jest tutaj kamień, skała lub drzewo, niech duchy tych miejsc przyjmą ten napój. Jeżeli zmarły człowiek mnie obserwuje, niech on również przyjmie ten napój.

Bingo po raz drugi złożył obiatę z piwa na dwie laski wróżbiarskie, powtarzając:

Panie, boże Uwumbor¹⁷, wstań i przyjmij to piwo¹⁸. Ktoś spowodował zło¹⁹. Duchu ziemi Joon przyjmij ten napój. Duchu opiekuńczy Naanbuln, wstań i przyjmij ten napój i przekaz go również duchowi opiekuńczemu Nacheem²⁰. Pomóżcie nam w tym wróżeniu. Mój ojciec Nyinfuur, wstań i przekaz to piwo moim dziadkom Dimaabi i Kwabena²¹. Kwabenie, dałeś mi tę laskę wróżbiarską, a ja ją przyjąłem obiema rękami, wstań i daj to piwo mojemu dziadkowi Dimaab i mojej babci Sibab. Pomóżcie mi w tej posłudze wróżbiarskiej. Przekazuję również to piwo sędziwym osobom mieszkającym w tej wiosce. Mafimbi, wstań i przyjmij to piwo i daj ten napój duchom ziemi. Powiedz nam, kto cię zabił. Jeżeli była to naturalna śmierć, to powiedz nam o tym. Duchy bliźniąt²², gnomicz-

¹⁵ Naanbuln jest duchem opiekuńczym lineażu większych Paacham i Kaasiini. Za miejsce pobytu tego ducha uważa się zagajnik usytuowany w buszu, blisko rzeki, w którym składa się ofiary, prosząc o płodność i potomstwo.

¹⁶ Monso był ojcem Lasima.

¹⁷ Uwumbor jest synem bóstwa ziemi Kiting i boga niebiańskiego Kitalangban, który użyźnia ziemię, spuszczać deszcz. Bóg Kitalangban był prawdopodobnie Istotą Najwyższą, którego miejsce zajmuje obecnie bóg Uwumbor. Zgodnie ze współczesnymi wierzeniami Konkombów Uwumbor jest Istotą Najwyższą, stwórcy i opiekunem ziemi, nieba, duchów, ludów i wszystkich rzeczy. Jest władcą (etymologicznie imię Uwumbor pochodzi od słowa *ubor* – *władca*), źródłem i dawcą życia oraz przewodawcą moralnym. Zob. M. M a n o u k i a n. *Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast*. London 1951 s. 89 n.; J.-C. F r o e l i c h. *La tribu Konkomba du Nord Togo*. Dakar 1954 s. 180-184; H. Z i m o ó. *Sakralność ziemi u ludu Konkomba z Afryki Zachodniej*. Lublin 1998 s. 36 n.

¹⁸ Dosłownie: „Czerwona woda”.

¹⁹ Dosłownie: „Coś jest zepsute”.

²⁰ Nacheem jest duchem opiekuńczym lineażu większego Kaasiini.

²¹ Zgodnie z klasyfikacją terminologia pokrewieństwa mężczyzn nazywa wszystkich mężczyzn swego pokolenia w obrębie lineażu „braćmi”, a mężczyzn z generacji o dwa stopnie wyżej lub niżej – odpowiednio „dziadkami” i „ojcami” lub „synami” i „wnukami”. Zob. S. S z y n k i e w i c z. *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne*. Warszawa 1992 s. 324.

²² Stosunek Konkombów i innych ludów afrykańskich do bliźniąt jest ambiwalentny. Wzbudzają one zarówno radość jako symbol płodności, jak i obawę, gdyż uważane są za niebezpieczne i nienormalne. Zmarłe bliźniąt (mężczyźni i kobiety), jako przodkowie, są uwa-

ne duchy buszu²³, duchy wróżbitów, dają wam wszystkim to piwo. Pomóżcie nam w tej posłudze wróżbiarskiej.

Na zakończenie tej wstępnej części wróżbita Bingo stwierdził, że godzi się na moją obecność w tym rytuale wróżebnym. Nie chcę, aby ktoś powiedział, że mój pomocnik Kusim, pochodzący z tej wioski, mógł poinformować mnie o przyczynach śmierci kobiety Mafimbi. Jeżeli zmarła coś powie, to żyjący mogą tego nie zrozumieć.

Następnie wróżbici udali się do zagrody Maayena, najstarszego co do wieku starca z lineażu mniejszego Joojado. Wszystkie czynności wróżebne odbyły się na zewnętrznym dziedzińcu zagrody. Piętnastu starszych mężczyzn z właścicielem zagrody siedziało pod zadaszeniem, a około 20 młodszych mężczyzn w cieniu pod drzewem. Kobiety z dziećmi przebywały w chacie wejściowej do zagrody oraz w wewnętrznym dziedzińcu zagrody.

II. ŚMIERĆ KOBIETY MAFIMBI

Wróżbici Bingo i Kusim zrobili cztery okrążenia przed chatą wejściową do zagrody w odwrotnym kierunku do ruchu wskazówek zegara, ponieważ osobą zmarłą była kobieta²⁴.

Tamanja (drugi starzec co do wieku z lineażu Joojado) stał po lewej stronie chaty wejścia i trzymał kalebasę z piwem, mówiąc:

żane za duchy płodności, wpływające na plony ziemi oraz płodność ludzi i zwierząt. Dlatego też składa się im ofiary i usilnie prosi o płodność, pomyślność i pomoc w różnych sprawach.

²³ Według wierzeń Konkombów gnomiczne duchy buszu (*bininkpiib* lub *biponib*) są specyficznym rodzajem psotnych karłów, które mieszkają w buszu i mogą szkodzić ludziom, sprawdzając bezpłodność i różne choroby, zwłaszcza natury psychicznej. Po konsultacji z wróżbitą taka chora osoba musi przejść przez wiele rytów, które mogą trwać kilka lat. Kończą się one „złapaniem” tych duchów buszu do torby przez specjalistę i symbolicznym uwięzieniem w przybytku (*bininkpiib aawaal*), będącym odtąd własnością chorej osoby. Od tego momentu duchy buszu mogą jej pomagać w zamian za pamięć w ofiarach. Bingo ofiaruje im piwo, prosząc te duchy o pomoc w posłudze wróżbiarskiej.

²⁴ U Konkombów i innych ludów afrykańskich symbolika płci wyraża się w liczbach trzy i cztery. Liczba trzy oznacza męskość, a cztery – kobiecość. Konkombowie wyjaśniają znaczenie tych liczb większą gadatliwością kobiet, twierdząc, że mężczyzna mówi tylko trzy razy, a kobieta – wiele razy. Zob. H. Z i m o Ń. *Symboliczny wymiar rytuałów pogrzebowych u ludu Konkomba z północnej Ghany*. „Roczniki Teologiczne” 45:2008 s. 133 n.

Dzisiaj jest dzień *lamo*²⁵. Mafimbi, odeszłaś do miejsca przebywania twojego zmarłego dziadka Lasonga²⁶ i wszystkich naszych przodków. Mężczyzna Inganbii²⁷ przyszedł prosić Lasonga o wyrażenie zgody na małżeństwo z Mafimbi, na co on się zgodził. Po śmierci Lasonga Inganbii przybył, aby zabrać Mafimbi do wioski Guani. Wysłaliśmy cię Mafimbi, myśląc, że będziemy tam mieli naszą kobietę. Mafimbi, poszłaś do miejsca pobytu naszego ojca Lasonga i wszystkich naszych przodków. Niech oni pozwolą ci mówić prawdę o przyczynie twojej śmierci. Mafimbi, dzisiaj jest dzień *lamo*. Dotarłaś do miejsca twojej babci Kaabui²⁸ i wszystkich innych babć. Niech one pozwolą ci mówić prawdę. Myśleliśmy, że posłaliśmy cię do zagrody męża, aby mu pomagać. Nie wiemy, co się stało. Powiedz nam prawdę o twoim odejściu. Ja nie wiem, dlaczego odeszłaś.

Jako drugi przemówił Taakon, syn Lasonga:

Teraz Mafimbi, dotarłaś do krainy przodków: dziadków, babć i wszystkich innych duchów zmarłych. Powiedz nam, czy ktoś cię zabił, czy też umarłaś śmiercią naturalną albo też nie chciałaś wyjść za mąż. Powiedz nam prawdę, a nie kłamstwo.

Jako trzeci oświadczył mężczyzna Putan, pochodzący z lineażu większego Taab i lineażu mniejszego Sabakdo, trzymając białą kurę w rękę:

Mafimbi, ludzie z lineażu mniejszego chcą usunąć zaistniałe kłopoty. Dzisiaj jest dzień *lamo*, chcemy oczyścić twe usta, to jest twoja kura. Wstań i powiedz nam prawdę o przyczynie twojej śmierci.

Po tych słowach Putan zabił kurę, uderzając nią czterokrotnie o ziemię. W czasie rytuału wróżebnego ofiaruje się duchowi ziemi, duchom opiekuńczym lineażu i rodu oraz zmarłym przodkom kurę po śmierci kobiety, a koga po śmierci mężczyzny. Kurę ofiarowali mieszkańcy lineażu większego Taab z wioski Kukuln.

Po tych trzech przemówieniach wróżbita Bingo rzucił 10 muszli kauri na ziemię, mówiąc:

²⁵ Tydzień u Konkombów składa się z sześciu dni. Każdemu z dni sześciodniowego tygodnia odpowiada dzień targowy w jakiejś miejscowości w sąsiedztwie. W wiosce Kukuln i innych okolicznych wioskach kolejność dni jest następująca (w nawiasie miejsce targu): *kakang* (Saboba), *champu* (Yendi), *lamo* (Sambul), *njenal* (Mabumgbal), *kpangeln* (Wapuli) *lafa* (Chambul).

²⁶ Lasong był ojcem Lango.

²⁷ Inganbii mieszka w wiosce Guani położonej między Yendi i Bimbilla.

²⁸ Kaabui była matką Lasonga.

Kogo mam wzywać? W dniu wrózenia wzywam mojego zmarłego ojca Nyinfuura i mojego dziadka Kubangana²⁹. Wzywam duchy opiekuńcze Sakl i Sitaab³⁰ oraz ducha opiekuńczego Napaak i ducha ziemi Joon. Nie chcę niszczyć tych ludzi zgromadzonych tutaj. Jestem tutaj, ponieważ ktoś spowodował zło i dlatego wezwano mnie, aby rozwiązać ten problem. Powiedziałem im, że nie mogę rozstrzygnąć tej kwestii, ale zapraszający mnie powiedzieli, że taki jest zwyczaj. Mafimbi poszła do wioski męża, ale nie mogła tam jeść ani pić.

Pomocnik Kusim potwierdził, że Mafimbi nie mogła jeść ani pić.

Bingo kontynuował dalej, twierdząc, że zanim Mafimbi udała się do wioski męża, to posłano ją do jej matki Tame z plemienia Bigbem, mieszkającej w wiosce Ngbi, aby mogła dokonać odpowiedniego wyboru. Mafimbi miała przyjaciela Nbale w wiosce Kukuln, pochodzącego z lineażu większego Paa-cham. Bingo powiedział, że jej śmierć spowodowana była miłością do przyjaciela. Mafimbe i Nbale poszli ze starcem do pewnego ducha ziemi, który powiedział za pośrednictwem starca – jak twierdziła Mafimbe – że nie powinna jeść ani pić.

Następnie Bingo zaczął chodzić, mówiąc, że Mafimbe chciała sama podjąć decyzję. Dlaczego starsi mężczyźni nie pozwolili jej dokonać własnego wyboru? Następnie mówił dalej:

Kogo mam wzywać? Z powodu wrózenia wzywam mojego ducha³¹, wzywam boga Uwumbor, ducha opiekuńczego Sitaab. Wzywam ducha opiekuńczego Napaak, ducha Joon, mojego ojca Nyinfuur, moich dziadków Kubangan i Kwabena, i moją babcię Sibab. Mafimbi przyszła do nas.

Mężczyzna Taanyimbe³² dodał: „Jeżeli przyszła, to niech wejdzie do chaty”.

Bingo stwierdził:

Mafimbe powiedziała, że przyszła z domu boga Uwumbor i że ona powinna dokonać własnego wyboru. Ale inni nie zgodzili się z nią. Ktoś przyrzekł ofiarować duchowi ziemi czarną perlicę i czarnego kurczaka. Dlatego niech koniecznie spełni tę obietnicę. Czy słyszeliście? Jeszcze potwierdzam, że śmierć Mafimbi była spowodowana przyjaźnią z przy-

²⁹ Nyinfuur i Kubangan byli wróżbitami.

³⁰ Sakl i Sitaab są duchami opiekuńczymi wioski Nyangbal, w której mieszka wróżbita Bingo.

³¹ Na oznaczenie osobistego ducha wróżbita użył terminu *nsindaan* (*nsin* – krew). Najczęściej Konkombowie na określenie swego ducha używają terminu *nwiin*.

³² Taanyimbe mieszka w lineażu mniejszym Joojado i jest bratem Jamesa Kunji, mojego asystenta i tłumacza tekstów w j. konkomba.

jacielem Nbale. Mafimbi w domu męża nie jadła ani nie piła. Ludzie, czy zgadzacie się ze mną?

Wróżbita Kusim dodał: „Taka jest prawda. Ona nie jadła ani nie piła”.

Bingo stwierdził, że śmierć Mafimbi nie łączyła się z sytuacją domu męża, ale pośrednio odpowiedzialny za nią jest jej przyjaciel, który nakazał jej, aby nie jadła i nie piła. Nbale powiedział też, że byłoby dobrze, gdyby Mafimbi została jego żoną i dał jej pieniądze. Dodał, że on też nie będzie jadł ani pił. Starcy lineażu mniejszego Joojado powinni ofiarować duchowi opiekuńczemu Pakpil czarną perliczkę, czarnego kurczaka i pstrego kurczaka. Natomiast duchowi opiekuńczemu Takpaja³³ powinni złożyć w ofierze barana, czarną perliczkę i kurczaka.

W czasie długiej mowy Bingo trzykrotnie rzucał 10 muszli kauri na ziemię. Następnie przemawiał Kusim, a Bingo co pewien czas mu odpowiadał. Wzywał on ojca Monso i Nyimbara, brata Monsy. Potwierdził to, co mówił Bingo.

Następnie dwaj wróżbici rozpoczęli rytę dywinacyjny, używając trzech patyków. Najczęściej patyki ustawiali i wyjaśniali ich znaczenie Lango³⁴ (18 razy), wróżbita Kusim (12 razy) oraz inni mężczyźni: Ikaye³⁵, Tamanja i Mabefam³⁶ (dwa razy), Taanyimbe i Putan (jeden raz). Każdy z nich ustawiał trzy patyki i określał ich znaczenie pod nieobecność wróżbity Bingo. Wezwany Bingo podchodził z laską wróżbiarską, którą Kusim często podtrzymywał jedną ręką, a Bingo uderzał nią zdecydowanie dwa razy, pierwszy raz o ziemię, a drugi o jeden z wybranych patyków.

Przykładowo podam kilka znaczeń patyków określonych przez ustawiających je:

a) pierwszy kij oznacza, że śmierć Mafimbi jest spowodowana przez jej kochanka, a drugi kij oznacza naturalną śmierć;

b) pierwszy kij oznacza złożenie ofiary z czarnej perliczki i czarnego kurczaka duchowi opiekuńczemu Kpambul, a drugi kij – złożenie ofiary duchowi opiekuńczemu Bubuu³⁷;

³³ Pakpil i Takpanja są duchami opiekuńczymi lineażu większego Kaasiini.

³⁴ Lango jest wróżbitą i siódmym co do wieku mieszkańcem lineażu mniejszego Joojado.

³⁵ Starzec Ikaye jest bratem matki Mafimbi i mieszka w wiosce Wadig.

³⁶ Mabefam jest bratem wróżbity Lango i mieszka w jego zagrodzie.

³⁷ Kpambul i Bubuu są duchami opiekuńczymi wioski Ngangbal, w której mieszka wróżbita Bingo.

c) pierwszy kij oznacza złożenie ofiary duchowi opiekuńczemu Naanbuln, drugi kij – złożenie ofiary duchowi opiekuńczemu Takpanja, trzeci kij – złożenie ofiary duchowi ziemi;

d) pierwszy kij oznacza lineaż większy Taab, drugi kij – lineaż większy Kaasiini, trzeci kij – lineaż większy Paacham.

e) pierwszy kij oznacza ducha ziemi Joon, drugi kij – ducha ziemi Kpungdo, trzeci – ducha opiekuńczego Naanbuln.

III. ŚMIERĆ NIEMOWLĘCIA

Rozpatrywano także wypadek śmierci bezimiennej dziewczynki, która zmarła w dniu urodzenia. Rodzicami dziewczynki byli matka Ndodebu i ojciec Bindifrim³⁸, syn starca Tamanja. Bingo rzucił osiem razy 10 muszli kauri na ziemię. Po prawej stronie chaty wyjściowej znajdowała się duża kalebasa, zwana *likijil*. Kalebasa ta symbolizowała zmarłą dziewczynkę. Najpierw przemówił Tamanja, dziadek zmarłej:

Ndodebu, żona mojego syna Bindifrima porodziła dziewczynkę, która zmarła w dniu urodzin. Dlatego chciałbym zapytać o wyjaśnienie tej śmierci.

Następnie starzec Putan dodał:

Zmarli dziadkowie i zmarłe babcie, pozwólcie mówić zmarłej bezimiennej dziewczynce.

Bingo rzucił osiem razy 10 muszli kauri. Przemówił on jako trzeci:

W dniu wróżenia wzywam mojego ducha (*nsindaan*). Wzywam ducha opiekuńczego Sitaab, ducha opiekuńczego Napaak, ducha ziemi Joon. Niech bezimienna dziewczynka powie nam prawdę. Między matką Ndodebu a ojcem Binidfrimem, rodzicami zmarłej, wybuchła kłótnia. Bindifrim nie poszedł do rodziców żony, aby doprowadzić do zgody. Jeżeli nie dojdzie do porozumienia, to również następne dziecko umrze, które porodzi Ndodebu. Bindifrim powinien wysłać swoją żonę do jej rodziców na tydzień. Przez ten czas minie gniew męża i żony³⁹. Niech przyrzekną złożenie ofiary duchowi opiekuńczemu i duchom bliźniąt w wiosce Jinjinabi. Jeżeli tego nie uczynią, ich przyszłe dziecko również umrze. Złóżcie też duchowi opiekuńczemu Naanbuln w Kukuln ofiary z perliczki, czarnego i pstre-

³⁸ Bindifrim mieszka z żoną Ndodebu w wiosce Jinjinabi, leżącej między Yendi a Bimbillą.

³⁹ Dosłownie: „Stanie się zimny”.

go kurczaka. Z powodu nieprzyjaciela, który szkodzi Binifrimowi w wiosce Jinjinabi, niech z żoną natychmiast opuści to miejsce. W przeciwnym razie spotka ich śmierć następnego dziecka. Czy druga żona Bindifrima nie jest w ciąży?⁴⁰. Złóżcie w ofierze pstrego kurczaka duchowi ziemi Kpungdo przed udaniem się w podróż do wioski.

Następnie odbyło się krótkie wróżenie z trzech patyków. Lango ustawiał trzy patyki cztery razy, a Taanyimbe – raz. W obu wypadkach decydujące znaczenie przypisuje się wróżeniu z 10 muszli kauri. Bingo stanowczo i precyzyjnie wyjaśnia przyczyny śmierci i proponuje złożenie ofiar pokutnych duchowi opiekuńczemu Naanbuln i duchowi ziemi Kpungdo w wiosce Kukuln, które mają charakter ekspijacyjny i zadośćczyniacy. Z powodu nieprzyjaciela, czyli czarownika, który szkodzi rodzinie Binifrima w wiosce Jinjinabi, musi on z drugą żoną bezwzględnie opuścić tę wioskę.

Po zakończeniu rytuału dywinacyjnego wróżbici ze starcami udali się do zagrody starca Tamanja. Najpierw wróżbici Bingo i Kusim złożyli obiatę z wody zaproszonej mąką zbożową oraz z piwa na laski wróżbiarskie. Wzywali przy tym oba duchy ziemi z wioski Kukuln, duchy opiekuńcze rodu Kulkultiib, gnomiczne duchy buszu, duchy bliźniąt, duchy zmarłych wróżbitów i innych przodków, prosząc ich o pomoc oraz uwolnienie od niezgody i wszelkich kłopotów. Na koniec Bingo wyrzucił trochę ugotowanej kaszy, kawałek mięsa i kulki z mąki zbożowej na pole przyzagrodowe jako pokarm przeznaczony dla wszystkich wspomnianych istot nadnaturalnych. Następnie wróżbici zjedli posiłek przygotowany przez kobiety oraz częstowali się ze starcami piwem. Wróżbici otrzymali zapłatę w formie darów w naturze: noga byczka, cztery sztuki drobiu, dwa garnki piwa oraz 1200 cedis.

*

Analizowane dwa rytuały wróżbiarskie tzw. małego pogrzebu wtórnego w wiosce Kutuln dotyczyły wypadków złej śmierci, która występuje wówczas, gdy ludzie umierają przedwcześnie lub w nieodpowiedni sposób. Afrykanie odczuwają strach przed zmarłymi, którzy za życia byli złymi ludźmi i tymi, którzy umarli złą śmiercią. Koncepcja złej śmierci przedstawia podejście Afrykanów do życia, momentu śmierci oraz do oceny moralnej ludzi zmarłych, ponieważ przedwczesna lub niezwykła śmierć nie ma charakteru przypadkowego. Zła śmierć wyjaśnia przebieg życia danego człowieka, ma wpływ

⁴⁰ Bindifrim, uczestnik tego rytuału wróżebnego, odpowiedział, że Poona, jego druga żona, jest brzemienna. Pochodzi ona z wioski Jonayir, usytuowanej między Yendi a Bimbilla.

na pochówek zmarłego oraz na jego los w życiu przyszłym. Afrykanie wierzą, że ci, którzy umarli złą śmiercią, nie opuszczają sfery życia ludzkiego i nie wchodzą do krainy przodków. Ludzie zmarli złą śmiercią pozbawieni są normalnego pochówku i rozbudowanego pogrzebu wtórnego, a przez żyjących nigdy nie będą szanowani i wzywani w modlitwach i ofiarach. Mały pogrzeb wtórny u Konkombów ogranicza się wyłącznie do rytów dywinacyjnych, które trwają jeden dzień. Wypadki złej śmierci badane przez wróżbitów w małych pogrzebach wtórnych nie są już wspominane podczas wróżenia, jakie dokonuje się trzeciego dnia wielkich pogrzebów wtórnych, trwających od pięciu do siedmiu dni.

Przebieg wróżenia jest podobny zarówno podczas małego i dużego pogrzebu wtórnego. Wstępna faza dywinacji za pomocą 10 muszli kauri jest decydująca i najważniejsza. W czasie dłuższej mowy główny wróżbita Bingo, czyli mistrz, ujawnia i wyjaśnia powody złej śmierci oraz proponuje środki zaradcze, zmierzające do usunięcia nieczystości rytualnej i prześlągania istot nadnaturalnych. Przyczynami śmierci kobiety Mafimbi były kłótnie i nieporozumienia z mężem Inganbii w wiosce Guani, spowodowane m.in. przez jej przyjaciela Nbale, za którego Mafimbi chętnie wyszłaby za mąż, ale na to nie było zgody ojca. Przyjaciel namówił Mafimbi, żeby nie jadła ani nie piła w zagrodzie męża. Bezimienna dziewczynka zmarła z powodu kłótni między rodzicami: ojcem Bindifrimem i matką Ndodebu, zamieszkałymi w wiosce Jinjinabi. Na uwagę zasługuje postawa zależności wróżbitów od wstawiennictwa w praktykach wróżbiarskich boga Uwumbor, duchów ziemi, duchów opiekuńczych, gnomicznych duchów buszu, duchów bliźniąt i duchów przodków, a zwłaszcza zmarłych wróżbitów. Pomoc tych istot nadnaturalnych jest nieodzowna w czasie rytów dywinacyjnych, aby poprawnie wyjaśnić okoliczności i przyczyny śmierci zmarłych osób. Wróżenie z trzech patyków o charakterze uzupełniającym tylko potwierdzało podane uprzednio powody śmierci. Należy podkreślić, że ryt dywinacyjny w czasie małych i dużych pogrzebów wtórnych mają również wymiar dydaktyczny i moralizatorski, gdyż uczą słuchaczy poszanowania tradycji, zachowania norm społecznych oraz ładu moralnego w życiu tak indywidualnym, jak i wspólnotowym.

BIBLIOGRAFIA

- F r o e l i c h J.-C.: La tribu Konkomba du Nord Togo. Dakar: L'Institut Français d'Afrique Noire 1954.
- H e r t z R.: Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort. „L'Année sociologique” 10:1905-1906 s. 48-137.
- H u b e r H.: Das Fortleben nach dem Tode im Glauben westsudesischer Völker. Mödling bei Wien: St. Gabriel Verlag 1951.
- M a n o u k i a n M.: Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast. London: International African Institute 1951.
- M i d d l e t o n J.: Lugbara Death. W: Death and the Regeneration of Life. Eds. M. Bloch, J. Parry. Cambridge: Cambridge University Press 1982 s. 134-154.
- P a l g i Ph., A b r a m o v i t c h H.: Death: A Cross-cultural Perspective. „Annual Review of Anthropology” 13:1984 s. 385-417.
- P a w l i k J. J.: Pochodzenie zła w afrykańskiej tradycji religijnej. „Forum Teologiczne” 2:2001 s. 177-190.
- S a r p o n g P.: Some Sociological Reflections on Death. „The Ghana Bulletin of Theology” 3:1970 nr 9 s. 1-7.
- S z y n k i e w i c z S.: Egzogamia. W: Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. Red. Z. Staszczak. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987 s. 70-71.
- S z y n k i e w i c z S.: Pokrewieństwo. Studium etnologiczne. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1992.
- T a i t D.: Konkomba Sorcery. „The Journal of the Royal Anthropological Institute” 84:1954 s. 66-74.
- T a i t D.: The Role of the Diviner in Konkomba Society. „Man” 52:1952 s. 167-168.
- T h o m a s L.-V.: Anthropologie de la mort. Paris: Payot 1976.
- V a n G e n n e p A.: Les rites de passage. Étude systématique des rites. Paris: Emile Nourry 1909.
- V o r b i c h l e r A.: Das Leben im Rhythmus von Tod und Wiedergeburt in der Vorstellung der schwarzafrikanischen Völker. W: Leben und Tod in den Religionen. Symbol und Wirklichkeit. Hrsg. G. Stephenson. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1980 s. 329-349.
- Z i m o ń H.: Pogrzeby wtórne u ludu Konkomba z północnej Ghany na przykładzie plemienia Biczabob. „Roczniki Teologiczne” 54:2007 z. 9 s. 137-153.
- Z i m o ń H.: Sakralność ziemi u ludu Konkomba z Afryki Zachodniej. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1998.
- Z i m o ń H.: Symboliczny wymiar rytuałów pogrzebowych u ludu Konkomba z północnej Ghany. „Roczniki Teologiczne” 55:2008 z. 9 s. 123-139.

DIVINITATION RITUALS OF THE SMALL SECONDARY FUNERAL
AMONG THE KONKOMBA OF NORTHERN GHANA

S u m m a r y

This article describes and interprets two divination rituals of the so-called small secondary funeral in the village of Kutuln. These relate to a bad death, which occurs when people die prematurely or inappropriately. Africans feel fear toward the dead who in life were bad people and those who died a bad death. The concept of a bad death for Africans presents their approach to life, the time of death and the moral evaluation of dead people, as a premature or unusual death is not accidental. A bad death explains the course of human life and has an impact on the burial of the deceased and his fate in the afterlife. Africans believe that those who die a bad death, do not leave the sphere of human life and do not pass into the land of their ancestors. People who die a bad death are deprived of a normal burial and extensive secondary funeral, and the living will never respect them and called upon them through prayers and sacrifices. Small secondary funerals among the Konkomba are limited to the divining rites, which last one day.

The course of divination is similar in small and large secondary funerals. The initial phase of divination using 10 cowrie shells is decisive and important. During the long speech, Bingo, the main diviner or the master reveals and explains the causes of the bad death and propose preventive measures designed to remove ritual impurity and the propitiation of supernatural beings. The cause of death of the woman Mafimbi were quarrels and disagreements with her husband in the village of Bwana, caused by her lover Nbale. She would have happily married him, but her father did not agree to it. Her lover Nbale persuaded Mafimbi not to eat or drink in the home of her husband. The second case concerns the death of a nameless girl who died on the day of her birth because of quarreling parents: her father Bindifrim and her mother Ndodebu living in the village of Jinjinabi. Noteworthy is the attitude of dependence on help, during the divining rites, of the god Uwumbor, spirits of the Earth, clan protective spirits, gnome bush spirits, twin spirits, ancestor spirits, and especially spirits of dead diviners. Help from these supernatural beings is essential during the rites of divination, in order to properly explain the circumstances and causes of death of deceased persons. Divination by using three sticks as complementary only confirms the previously given causes of death. It should be noted that during these divining rites, small and large secondary funerals also have a didactic and moralistic dimension, because they teach people respect for tradition, preservation of social norms and moral order in the life of the individual and community.

Summarized by Henryk Zimoń SVD

Słowa kluczowe: zła śmierć, wróżbita, wróżbiarstwo, mały pogrzeb wtórny, wioska Kukuln, lud Konkomba, Afryka Zachodnia.

Key words: bad death, diviner, divination, small secondary funeral, village of Kukuln, Konkomba people, West Africa.